

OSMANLI DEVLETİ İLE TÜRK DÜNYASININ DİL VE KÜLTÜR İLİŞKİLERİ*

Ahmet Bican ERCİLASUN*

Çok uzun zaman geçmeden belli ölçülerde anlaşmamız imkânı var. Azerbaycanlı Türklerle hemen birkaç saat içinde anlaşabiliyoruz. Türkmen ve Özbeklerle belki beş gün, belki bir hafta sonra %70-80 anlaşma seviyesine çıkıyoruz. Kazaklarla, Kırgızlarla bu süre bir az daha uzun oluyor, üç hafta veya bir ay kadar. Başkurlarla belki bir ay sonra %70-80 anlaşma seviyesine çıkıyoruz. Onlar da buraya geldiği zaman, aynı şekilde bu dediğim süreler zarfında bizlerle anlaşabiliyorlar. Tabii bu kadar zaman ayrı kaldıktan sonra, yüzyıllarca ayrı kaldıktan sonra, bu kadar kısa sürede anlaşabil memizin sebepleri nelerdir diye düşündüm ve iki önemli sebep buldum. Birisi tarih boyunca Türk boylarının zannettiğimizden fazla birbirleriyle karışmasıdır. Çok defa Anadolu'ya bizler sadece Oğuz Türkleri olarak geldiğimizi düşünürüz, ama daha İran'a dahî girmeden Sirderya boylarında. Şeyinin boylarındayken Kıpçak Türkleriyle bol ölçüde karıştık. Divan-ı Lüğati't-Türk'de Kaşgarlı Mahmul sık sık Oğuz ağzının özelliklerini söylerken Kıpçaklarla birleştiriyor. Oğuzlarda ve Kıpçaklarda böyle diyor. Çünkü orada biz komşu yaşıyorduk. Bugün Kazaklarda bazı Oğuz destanlarının kalmış olmasının sebebi budur. Kazakların ataları olan Kıpçaklarla orada birlikte yaşamalarıdır. Onlar da bir miktar Anadolu'ya geldikten sonra hem Kafkaslar üzerinden hem Balkanlar üzerinden çeşitli defalar Anadolu'ya Kıpçak unsurları geldi. Elbette oradaki Türklerin içinde de Kıpçak unsurları. Oğuz unsurları, Karhık Türkleri ile Kıpçak Türklerinin karıştığı yerler, özellikle Özbekistan, Özbeklerin bulunduğu bölgelerde esasmda Özbekler tabii Karahanlıları oluşturan Karlık Türklerinden Kartukları meydana getiren Yağma gibi Çiğil gibi Toksı gibi Türklerden oluşuyor, ama Cengiz Han'dan sonra onlar Çağatay ulusu adını aldı ve daha sonra kuzeyden gelen Kıpçaklarla da karıştılar, yani Türk boyları çok kısaca anlatmaya çalıştığım gibi tarih boyunca sıkı bir şekilde birbirlerine karıştılar. Onun için bugün Orta Asya'daki veya İdil Ural bölgesindeki Türklerin alt birimlerini araştırdığımız zaman aslında Kıpçak olmayan unsurları Kıpçak Türklerinin

* Bu yazı, 27 Nisan 1999 tarihinde Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü tarafından düzenlenmiş olan "Osmanlı Devleti ve Türk Dünyası" adlı panelde sunulmuş tebliğin bant çözümüdür.

** Prof. Dr.. Türk Dil Kurumu Başkanı.

arasında görebiliyoruz veya Oğuz Türklerinin arasında Oğuz olmayan unsurları görebiliyoruz bir sebebi bu.

İkinci bir sebebi; tarih boyunca çeşitli Türk boylarının aralarındaki kültür münasebetlerinin tam olarak kesilmemiş bulunmasıdır. Türk boylan arasında kültür münasebetleri, dil ve edebiyat ilişkileri fırsat buldukça her zaman olmuştur. Biz Anadolu'ya geldikten sonra zaten bir süre Türkistan Türkleriyle birlikte yaşadık. Anadolu Selçuklu hemen kurulmakla beraber, Büyük Selçuklu'ya tâbiydi başlangıçta. Büyük Selçuklu İmparatorluğu bir yandan Anadolu'daki Türkleri, bir yandan da İran ve İran ötesindeki Türkleri içinde bulunduruyordu. Yani Büyük Selçuklu İmparatorluğu bir bakıma Anadolu ile Batı Türkistan'ı müştereken idare eden belki de tek siyasî Türk Devleti idi.

Büyük Selçuklu İmparatorluğundan sonra da Anadolu'ya yeni akınlar geldi. Cengiz Han'ın ve çocuklarının önünden kaçan Türkler Anadolu'ya geldiler. Bunlar 13. yüzyılda geldiler. Bence 11. yüzyıldaki birinci dalgadan sonra 12. yüzyılda da elbette zaman zaman görülen göçlerden sonra asıl büyük güç bu üçüncü göç dalgasıyla ortaya çıktı. Yani 1200'de Cengiz Han'ın, imparator Cengiz unvanını alıyor, o tarihlerde Türkistan'a yaptığı seferlerle birlikte ortaya çıkan göç dalgaları. İran üzerinden Anadolu'ya gelen göç dalgaları asıl büyük göçleri oluşturuyor. Anadolu Selçuklularının da sonunu hazırlayan bu alanlar, aslında Anadolu'da beylikler devrini de hazırlamış oluyor. Yani Anadolu Selçuklularını sarsıyor, ama beylikler devrini de hazırlıyor ve bu beylerin çoğu da bu üçüncü dalgada geliyor. Osmanlı Beyliği de dahil olmak üzere Türkiye'ye pek çoğu da bu dalgayla geliyor. Belki bu üçüncü dalga olmasaydı, yani Cengiz'in ve çocuklarının önünden kaçarak gelen dalga. Anadolu'da belki de Türk olarak yaşama imkânını bulamayacaktık. Anadolu Selçuklularının resmî dilinin, edebiyat dilinin Farsça olduğunu, bilim dilinin Arapça olduğunu hatırlayınız. Ama bu üçüncü dalga Anadolu'yu o kadar çok Türklerle doldurdu ki, bu yeni beyler de zaten Arapça Farsça bilmiyorlardı ve hepsinde Türkçe devlet dili oldu. Bunlardan Karamanoğlu Mehmet Bey'i çok iyi biliyoruz, ama Osmanlı Beyliği'nde de Germiyanoglu'nda da, Candaroğhrında da hepsinde devlet dili, resmî dil Türkçe oldu. Edebiyat eserleri Türkçe yazılmaya başlandı.

13. yüzyıldan itibaren Arapça'dan eserler Türkçeye çevrilmeye başlandı. Hatta Çağatay Türkçesinden Türkçeye eserler aktarılmaya başlandı. 13. yüzyıldan itibaren 13.-14. yüzyıllarda bu münasebetler çok sıkı idi. Henüz Safevî Devleti ortaya çıkmadığı zaman çok sıkı münasebetler vardı. Osmanlı şair ve yazarları Doğu Türkçesi'nden eserleri Batı Türkçesi'ne çeviriyorlardı. 14. yüzyılda, hatta "bolga-olga" meselesi diye bizim dil tarihimizde geçen, bazı eserler de karışık dilli eserler olarak adlandırılır yani bunlar Doğu Türkçesi'nin hem de Kuzey Türkçesi'nin hem de Batı Türkçesinin (Osmanlı) özelliklerini birlikte taşıyan eserlerdir. Daha sonra Kıpçak sahası, Kıpçakların bir kısmı 1250'de Mısır'da bir devlet kurdu. Onlar da 15. yüzyıla doğru. Özellikle Suriye'de olan uzantıları, yavaş yavaş Oğuzcalaştı. Onların Türkçesi Oğuzcalaştı ve orada da Kıpçak ve Batı Türkçesi karışık dilli eserler ortaya çıkmaya başladı. Yani biz Mısır Memlûkları ile bir de güneyden Kıpçaklarla temasa geçmiş olduk. Ancak Safevî Devleti kurulunca gerçekten Osmanlı toprakları ile Türkistan toprakları arasında çok ciddi bir engel ortaya çıktı. Safevî Devleti'ni kuran elbette

Türklerdi. Şalı İsmail de Türktü anıa aradaki mezhep farkı ve o zamanki anlayış, ciddi bir şekilde kültür bağlarımızı, siyasî bağlarımızı daha çok engelledi. Biliyorsunuz ama buna rağmen kültür ilişkileri devam etmiştir.

15. yüzyılın ikinci yansında Temür'ün kurduğu hanedanda yetişen Ali Şir Nevaî, Türk dünyasının, belki de Türk şiir tarihinin en büyük ismi. Ali Şir Nevaî 15. yüzyılın ikinci yarısında, 1463'den itibaren eserlerini meydana getirmeye başlıyor. Ali Şir Nevaî'nin eserlerinde bazı Oğuz özellikleri görüyoruz. Özellikle Nesi mi'yi okuduğunu çok iyi biliyoruz. Bizim Anadolu sahasında. Doğu Anadolu. Suriye sahasında, Azerbaycan sahasında bulunan ve son derece lirik şiirler yazan Nesimî, Türkistan'a ve Ali Şir Nevaî'ye tesir etmiştir. Nevaî'den sonra aksi yönde bir tesir Osmanlı sahasına doğru geliyor ve bütün Osmanlı şairleri Nevaî'yi üstad olarak kabul ediyorlar. Osmanlı şairleri tarafından pek çok örnek de Nevaî'den alınıyor. Nevaî Çağatay Türkçesiyle, Doğu Türkçesiyle eserler yazan, hem manzum hem mensur otuzdan fazla eser meydana getiren, adeta bazı türlerin kurucusu kabul edilen büyük bir şair. Meselâ şairler tezkeresini Türkçe olarak ilk defa Nevaî yazmış. İlk şairler tezkeresini, yani şairlerin hayat hikâyelerini kısa da olsa anlatan bu edebî türü, ilk defa Nevaî yazmış ve Nevaî'den örnek alarak Osmanlı şairleri de 16. asırdan itibaren şairler tezkereleri yazmaya başlamışlar. Nevaî'nin şiirleri Osmanlı sahasında tanzir ediliyor. Osmanlı şairleri onun şiirlerine nazireler yazıyorlar ve Çağatay Türkçesiyle nazireler yazıyorlar. Yani Osmanlı şairleri Çağatay Türkçesiyle Nevaî'nin şiirlerine karşılıklar veriyorlar. Safevî Devleti henüz yok. Yani ayrılmamışız Nevaî zamanında, ama Nevaî'den hemen sonra, Nevaî'nin ölümüyle birlikte, Safevî Devleti'nin kuruluşu var.

Pek çok Osmanlı şairi Nevaî'nin dilini Öğrenmek için özel gayret sarf ediyor, Nevaî'nin dilini öğreniyor. Nevaî'nin dilini Öğrenmek için özel sözlükler yazılıyor. Abuşka sözlüğü diye bir sözlük var Osmanlı sahasında. Osmanlı kütüphanelerinde çok miktarda bulunuyor bu sözlük. Abuşka sözlüğü denmesinin sebebi ilk kelimesinin abuşka olmasıdır. Abuşka kelimesi, koca anlamında. Bu sözlüğün bilinen bir yazarı yok, anonim. Bu neyi gösteriyor? Bu eser Osmanlı sahasında bu kadar yaygın. Demek ki. Osmanlı şairleri Nevaî'nin eserlerini. Doğu Türkçesi'ndeki şiirlerini anlamak için özel olarak bir sözlük meydana getirmişler ve bu sözlük çok miktarda Osmanlı kütüphanelerinde bulunuyor, Ama bu sözlük olmasa bile, Kaygusuz Abdal'dan itibaren 15. yüzyıl ile 19. yüzyılın ilk yansına kadar Osmanlı şairlerinin Çağatay Türkçesiyle Nevaî'ye nazireler yazdığını biliyoruz. Yani Abuşka sözlüğü olmasa bile, Osmanlı şairlerinin Çağatayca şiirleri elimizde. Nedim dahil olmak üzere, Osmanlı şairleri Çağatayca şiirler yazmışlar. Nedim'in, şiir yazacak ölçüde Çağatayca bildiğini düşünürseniz, Osmanlı Türklerinin Doğu Türklerine, Türkistan Türklerine olan alâkasının hiç kesilmediğini rahatça anlayabilirsiniz. Elbette oralardan bilim adanılan ve şairleri gelmişler. Zaten Nevaî devri, Nevaî doğmadan önce Temur'un oğlu Şahruh (1405-1447). biz de Fetret Devri arkasından Çelebi Mehmet ve II. Murad, o devirlerde dünyanın siyaset merkezi, kültür merkezi olan Herat ve SemerkaiuTdadır. Yani Temur'un oğlu zamanında dünyanın en güçlü bölgesi Batı Türkistan, Herat ve Semerkand şehirleridir. Şalının'un oğlu Uluğ Bey de Semerkand'da hükümet etmektedir. Bir bakıma o devir, bazı batılı araştırmacılar tarafından Türk Rönesansı olarak adlandırılmaktadır. O devirde unutulmuş olan Uygur yazısı adeta yeniden diril tihmiştir.

Ata yadigârı bir yazı olarak Herat'ta ve Semerkand'da yeniden diriltilmiş, Uygur yazısıyla yazan hattatlar, eski eserleri Kutadgu Bilig gibi, Miraçname gibi, Atabeti'l-Hakayık gibi eski eserleri Uygur harfleri ile yeniden yazmaya başlamışlardır. Böyle bir cereyan da doğmuştur. Onun için rönesans diyorlar. Yani Batı'nın eski Yunan'a dönmesi gibi, Batı Türkistan'daki Türk aydınları da eski Uygur yazısına dönüp bu eserleri yeniden Uygur yazısıyla yazıyorlar. Daha önce de söylediğim gibi, siyasi ve medeni olarak en yüksek derecesine varmış Batı Türkistan.

Bu üstünlük Fatıyden itibaren, 1450'den itibaren, yani asrın ikinci yansında. Doğu Türklerinden Batı Türklerine geçiyor, Osmanlı'nın yükselmesiyle ve Türkistan'da da Temuroğulları'nın zayıflaması ve nihayet asrın sonunda yıkılmasıyla, üstünlük Doğu Türklüğünden Batı Türklüğüne geçiyor ve bu defa dünyanın en büyük siyasi gücü de Batı Türklüğü, Osmanlı Türkleri oluyor. Ama o hadiselerle birlikte tıpkı Amerika'ya olan beyin göçü gibi Avrupa'dan Amerika'ya olan, bu defa Batı Türkistan'dan Osmanlı'ya doğru bir beyin göçü oluyor ve hem ilim adanılan hem bazı şairler İstanbul'a geliyorlar. Ali Kuşçu bunlardan biri, Cemalî diye bir şair var, Çağatayca divarı var, onlardan biri, oralardan gelmişler. Bunlar da Osmanlı'da Çağatayca'ya olan ilgiyi diri tutuyor, sağlam tutuyor. Hatta Fatih zamanında İstanbul sarayında Şeyhzade Bahsi diye Uygur yazısını bilen bir kişinin olduğunu biliyoruz. Abdürrezzak Şeyhzade Balış, Fatih'in sarayında, İstanbul sarayında, Fatih öldükten sonra da Bayezid zamanında İstanbul sarayında, Uygur yazısıyla birtakım eserler yazılar. Düşünebiliyor musunuz, Fatih'in ölümü 1481, bu tarihlerde İstanbul'da Uygur yazısını bilen birisi var ve Uygur yazısı çoktan ölmüş. 3-4 asır önce Arap yazışma geçmişiz, ama demin söylediğim Batı Türkistan'daki akım İstanbul'a da gelmiş Şehzade Bahş Abdürrezzak Şehzadebaşı'nın eliyle oturmuş ve Atabetül-Hakayık adlı kitabı, bir satırını Arap harfleriyle kendi eliyle bir satırını Uygur harfleriyle yazmış. Topkapı Sarayı'nda o kitap bulundu. Necip Asım tarafından o kitap bulunmasa, bunu bilemeyeceğiz. Kutadgu Bilig'in Uygur harfli bir nüshası var. Aynı kimse o nüshayı da Tokat üzerinden İstanbul'a getiriyor. Yani Yavuz Sultan Selim zamanına kadar, 16. asrın başlarına kadar uzanıyor. Ondan sonra onun da herhalde bir kaç talebesi varsa 16. asır ortalarında belki de artık Osmanlı sahasında Uygur yazısını bilen yok, ama Çağatayca'yı bilen insanlar 19. yüzyıl başına kadar var. 19. yüzyıl ortalanndan itibaren de yeni bir akın şeklinde tekrar Çağatayca'ya dönülüyor ki, onu biraz sonra anlatacağım.

Bu arada İdil Ural Türklüğü ile olan münasebetlerimiz, Türkistan Türklüğü ile olan münasebetlerimize göre coğrafi bakundan o kadar engelle karşı karşıya değil. Yani Safevî yok. Safevî, Osmanlı ile Türkistan'ın arasını kesiyor, ama biz daha Kırım Hanlığı'nı aldığımız zaman, Fatih Sultan Mehmed zamanında. Kırım Hanlığı'nı aldığımız zaman, doğrudan doğruya İdil Ural Türklüğüyle, yani Tatarlarla ve Başkurtlarla komşu hale geliyoruz. Kırım Hanlığı bir Osmanlı toprağı ve bu vasıta ile Tatarlarla çok daha yakın münasebetlerde bulunuyoruz ve onun için Kazan'a devamlı olarak Osmanlı'nın eserleri gidiyor. Orada o eserler el yazması olarak çoğaltılıyor, okunuyor. Bunlar arasında Kesik Baş Hikâyeleri, Muhammediyeler gibi eserler vasıtasıyla, Tatarlar ve Kuzey Türkleri İstanbul Türkçesiyle yazılmış eserleri daha fazla okuyorlar. Bizim Türkiye'de doğmuş olan "gelecek zaman"ımız "olacak, gelecek" şeklinde oluşuyor ve bu gelecek zaman İdil Ural Türklerine de gidiyor. Ancak

Özbeklerde biraz daha az kullanılıp. Kazaklardan Kırgızlara kadar tam olarak uzanmıyor.

19. yüzyıl ortalarına gelince yeni tarzda bir münasebet başlıyor. Bu defa bilim yoluyla, yani daha önce şairlerin nazireler yazması şeklindeki, 19. yüzyıl ortalarında bu defa bilim yoluyla bir münasebet başlıyor. Ahmet Vefik Paşa Şecerc-i Türk'ü Çağatay Türkçesi'nden Osmanlı Türkçesi'ne çeviriyor. Demek ki. Ahmet Vefik Paşa da Türkiye'de Osmanlı Türkiyesi'nde Türkolojinin önemli kurucularından biri. Eserinin, yani sözlüğünün adına Lehçe-yi Osmanî diyor. Osmanlıca, Türkçe'nin bir lehçesidir ve Türkçe'nin bir başka lehçesi ise Lehçe-yi Çağataî. Ayrıca Osmanlı Türkçesi'ne Ebul Gazi Bahadır Han'ın meşhur eserini de Ahmet Vefik Paşa çeviriyor. Hızla Türkislanla ve İdil Uralla olan edebî, ilmî münasebetler hızla gelişmeye başlıyor. Bu sefer daha farklı bir mecrada. Avrupa'da da Türkolojinin gelişmesi bize tesir ediyor ve çok luzh bir şekilde gelişmeye başlıyor. Biraz önce arkadaşlarımızın anlattığı subayların diğer Türk boylan arasına gönderilmesi yoluyla vb. ilişkilerin tesisi o tarihlere olmaya başlıyor. Bir yandan meşhur Şeyh Süleyman Efendi bugünkü Özbekistan'dan İstanbul'a geliyor ve İstanbul'da Özbekler tekkesini kuruyor, ki bu Özbekler tekkesi Millî Mücadele'de İstanbul'dan Ankara'ya adam kaçırılan bir teşkilât olarak çalışıyor ve Özbek pilavı da o tekke sayesinde bizim Osmanlı mutfağına giren bir yemek oluyor, yani yemeğe kadar ulaşıyor. Şeyh Süleyman Efendi sayesinde kumlan ilişkisi asrın soulanndadır.

Diğer taraftan da 1890'lı yıllara geldiğimiz zaman artık İstanbul'da Azerbaycan'dan gelmiş, Türkistan'dan gelmiş insanları görmeye başlıyoruz. Askerî Tıbbiye'de Azerbaycan'dan çıkmış. St. Petersburg'da matematik okumuş. Rus ve Avrupa edebiyatım bilen, biraz yaşlı bir insan Hüseyinzâde Ali Bey, İstanbul'a askerî tıbbiye geliyor. Diğer öğrencilerden biraz daha yaşça büyük olduğu için birdenbire etrafında hâle oluşuyor. Tahmin ediyorum ki. o Hüseyinzâde Ali Bey'in yaktığı ateşle, daha sonra bu öğrenciler 190 askerî tıp öğrencisi olarak, o zamanın Türkçü büyüklerine meşrutiyetin ilk yıllarında müracaat ederek Türk Ocaklarının açılmasını isleyeceklerdir. Meşrutiyet yıllarında arlık burslu öğrenciler var. Meşrutiyet yıllarında doğrudan doğruya İttihatçıların verdiği burslarla Türkiye'de, İstanbul'da okuyan öğrenciler vardır. Meselâ; bizde müzeciliğin kurucusu olan Hamit Zübeyir Koşay, Tatar Türklerindedir. İttihatçıların verdiği burslarla İstanbul'da okuyan ve sonra da Türkiye'de kalan böyle Türkler var. Onlara burs vermişler. Buna karşılık, Türkiye'den de subaylar gittiği gibi, biraz önce de Timur arkadaşımızın anlattığı gibi, oraya okul müdürü olarak gitmiş, Doğu Türkistan'da Kemal İnkul gibi. ki onların da hatıraları yayımlanmıştır. Doğu Türkistan'da okul müdürlüğü yapan, orada öğrenciler yetiştiren, oradan İstanbul'a gelerek hem Azerbaycan'dan hem Batı Türkistan'dan, hem İdil Ural bölgesinden ve hem de Doğu Türkistan'dan İstanbul okullarına gelerek okuyanlar var. Yani 1990'dan sonra başlayan münasebetlerimiz benzeyen o kadar yoğunlukta, o kadar sık münasebetler meşrutiyet yıllarında oluyor. Ama bugünün küçülen dünyasını da, bugünün imkânlarını da, vasıtalarını da hesaba katınız. O zamanın, o ibtidâî şartlarına rağmen, bu kadar yoğun bir trafik İstanbul ile İdil Ural ve Türkistan Türkleri arasında vardı. Bunların hatıraları arada 70 yıllık Sovyet dönemine rağmen o bölgelerde unutulmamış, nesilden nesile devam ederek bugünlere kadar gelmiştir. 1990'larda

onlarla karşılaştığımız zaman o hatıraların, meşrutiyet devrindeki ilişkileri gösteren bu hatıraların devam ettiğini görüyoruz. Galiba bu münasebetler bundan sonra da hiç kesilmeyecek, kesilmeden devam edecek. Elbette şimdi çok daha rahat imkânlarla bu ilişkilere devam edeceğiz.

Özbekistanlı, şu anda yaşayan büyük şair Cemal Kemal'in dediği gibi, "iki gün gelip de Türkiye'ye kalınca artık Rusça-Türkçe sözlüğümüzü atıp birbirimizle anlaşma imkânına kavuşacağız."